

Абсолютна заповідність і гармонійне співіснування людини з природою

Володимир Гетьман, кандидат географічних наук, доцент кафедри землезнавства та геоморфології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Для духовного та інтелектуального збагачення, оздоровлення людина прагне до сакральних (святих) місць, які, як правило, є надзвичайно мальовничими та водночас заповідними. До таких місць, без перебільшення, можна віднести нерукотворні схили Канівського Придніпров'я, Шацькі озера, букові праліси Карпат... та дуже багато інших заповідних теренів України [1].

Виникає свого роду конфлікт між сакральним бажанням людини і святістю заповідної землі, охорона природних комплексів якої передбачена відповідним законодавством. Для збереження заповідних територій здійснюють державного рівня природоохоронні заходи. До їх числа належить забезпечення (розроблення й встановлення) диференційованого режиму охорони цих територій. Що таке режим охорони

природно-заповідних територій та об'єктів? Стаття 14 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» визначає його як «сукупність науково обґрунтованих екологічних вимог, норм і правил, які визначають правовий статус, призначення цих територій та об'єктів, характер допустимої діяльності в них, порядок охорони, використання і відтворення їх природних комплексів».

Для різних категорій природно-заповідних територій та об'єктів, їх територіально-структурних частин законодавчо визначено окремий режим охорони (з урахуванням їхнього цільового призначення). Режим, сприятливий для одних природних екосистем, може бути несприятливим для інших.

Так, відомо, що лучна рослинність за абсолютно заповідного режиму здебільшого є нестабільною (менш стабільною порівняно зі степовою). Вона за кілька років заростає представниками довколишньої деревної й чагарникової рослинності, яка є агресивнішою. В умовах, коли немає вилучення наземної фітомаси (відсутні травоядні консументи) з травостою може випадати ряд характерних степових видів рослин, зазнає змін і фауна заповідних ділянок.

Відтак для розв'язання такого конфлікту «абсолютно» заповідної території з прилеглим довкіллям треба визначити пріоритети охорони (захист, збереження). У даному випадку це може бути збереження лучного степу в лісостеповій зоні України. Отже, для такої мети необхідний регуляційний захід (випасання диких або домашніх копитних, випалювання, викошування), спрямований на захист лучно-степових і загалом степових екосистем. Ряд степових тварин, зокрема, ба(й)баки (*Marmota bobac*) потребують низького

травостою. Тому в будь-якому разі потрібне інтенсивне його випасання травоядними консументами.

Спірним залишається питання щодо викошування. Дійсно, в українському степу на межириччях ніколи не косили. Традиційно розвивали скотарство. А на лучно-степових ділянках заповідників лісостепу для блокування сукцесій сінокошіння є вимушеним заходом. Тільки не за допомогою техніки, а звичайною дідівською косою. І не в травні-червні (коли все живе цвіте й розмножується), а не раніше кінця вересня, тобто після того, як стануть «на крило» молоді птахи, а холонокровні (пойкілотермні) тварини (комахи, земноводні, плазуни) закінчать літній життєвий цикл. Та й косити треба не від окраїни до центра (зганяючи туди тварин), а в деяких місцях ділянки (50–75% площі).

Після того, як для конкретної природно-заповідної території визначено пріоритети охорони, встановлюється режим охорони. Для територій з пріоритетом збереження єдиним є режим суворої охорони [4]. У наведеному прикладі стосовно степового (лучно-степового) ландшафту лише певна частина заповідної території повинна мати саме такий протекційний режим охорони і бути захищеною від регуляційних втручань (у порядку експерименту щодо вивчення природних еволюційних процесів – сукцесій).

Однак подібний механізм протекційного захисту чи збереження природних екосистем має бути прописаний у зазначеному законі. Втім, словосполучення «абсолютна заповідність» чи «абсолютно-заповідні ділянки» (території, зони тощо) у ньому відсутні. Можливо, у цьому є резон. Яка може бути абсолютна заповідність в умовах, наприклад, кислотних дощів? Накривати заповідники целофановою клейонкою? В озерах Скандинавії та Канади від цих дощів гине риба. Як від них захиститися, ми просто не знаємо.

У деяких наших заповідниках вільно блукають бездомні, здичавілі собаки, то, мабуть, потрібно хіба що зводити двометровий паркан по зовнішній межі заповідної території. Про абсолютну заповідність у буквальному розумінні слова тут не може бути й мови. Частина заповідників (через малу площу) зазнає потужного антропогенного пресу. Іншими словами, ідея абсолютної заповідності з її цінністю свободи дикої природи є ідеалом, до якого треба прагнути. І не більше. Але цей ідеал потрібен як орієнтир.

Щоб порушувати питання про абсолютну заповідність (як і щодо виконання в нас законів, подолання корупції та ін.), необхідно докорінно змінити суспільно-політичну та соціально-економічну систему (включаючи природоохоронну).

Стан заповідної справи є дуже чутливим індикатором (лакмусовим папірцем) екологічного стану навколишнього середовища, природоохоронної

роботи в державі. Природно-заповідні території (історико-культурні також) є свого роду орхідеями морального клімату в суспільстві й дуже вразливими щодо ставлення до них людей і, ясна річ, влади. Заповідну справу можна назвати ще «термометром суспільного градусу». Заповідні об'єкти – це морально-ціннісні імперативи, які стратегічно визначають життя людей у суспільстві [2]. Чи не буде воно у них таким же заповідним і перебуватиме під загрозою зникнення? Чи не стане доля людини, як найпоширенішого нині біологічного виду, подібною до трагічного зникнення мезозойських гігантських плазунів – ящерогадів, від яких залишилася лише маленька (до 75 см) гатерія (*Sphenodon punctatus*) як єдиний сучасний вид цих тварин, що зберігся на деяких островах поблизу Нової Зеландії та занесений до Червоної книги МСОП.

Повертаючись до природоохоронних заходів на заповідних територіях у нинішньому забрудненому довкіллі зазначимо, що вони необхідні природним екосистемам з порушеною екологічною рівновагою так само, як втручання лікаря в організм хворої людини. В Україні серед природних заповідників найбільшу частку територій з регульованим режимом мав Український степовий природний заповідник у Донецькій області (до часу проведення АТО) і природний заповідник «Михайлівська цілина» (Сумська обл.). Останній репрезентує ділянку лучного степу у лісостеповій ландшафтній зоні. У близькому за природними умовами Центральнорозчорноземному заповіднику (Росія) ще під час його створення у 1935 році В. В. Альохінім сінокісний режим визнано як основний. Абсолютно заповідна площа в цьому заповіднику становить всього 19%. Деякі ділянки мають режим випасання і випалювання [4]. Абсолютно заповідна зона (440,2 га) виділена (неофіційно) також у Карадазькому природному заповіднику (2874 га) у Криму.

«Природа знає краще», – стверджував відомий американський біолог і еколог Баррі Коммонер. До цього висловлювання є й доповнення: людина повинна знати і вміти зробити так, щоб було краще. У природному заповіднику «Медобори» на Тернопільщині власне так і діють, зі знанням справи. Тут зберігаються степові ділянки, які існували на момент створення заповідника (0,8% площі заповідника). У тих місцях, де відбувається заростання чагарниками і деревами, проводять їх вирубування. На інших ділянках, можливо, не потрібно заважати природному сукцесійному розвитку. Із 200 га лук (2% заповідної площі), які використовували до створення заповідника як сінокоси, близько половини віднесено до території з пасивною охороною, і на них поступово природним шляхом відновлюється лісова рослинність. На решті лук проводять традиційне викошування [4].

У межах території біосферних заповідників України відповідно до ст. 18 згаданого Закону можна виділяти зони регульованого заповідного режиму, до складу яких включають регіональні ландшафтні парки, заказники, заповідні

урочища з додержанням встановлених вимог щодо їх охорони. Такі зони на цей час є в Карпатському та Дунайському біосферних заповідниках. У біосферному заповіднику «Асканія-Нова» необхідності в регульованому заповідному режимі поки що немає. Він репрезентує типчакowo-ковилловий степ, де заповідна степова рослинність в умовах пасивного режиму охорони й відсутності істотного випасання, як правило, є стабільною і не зазнає великих змін, принаймні протягом часу спостережень (кілька десятків років).

З огляду на викладене, забезпечення контакту людини з природою є одним зі стратегічних завдань заповідної справи. Багато відвідувачів природно-заповідних територій не прагнуть до контакту з дикою природою і обмежуються відпочинком у стаціонарних рекреаційних закладах. Але є й такі, які бажають гармонійніших стосунків з первинною, мало зміненою природою. Дехто мріє про усамітнення з дикою природою. Яскравим прикладом цьому є більш як дворічне проживання серед дикої природи на березі озера Уолден (неподалік від Конкорда, штат Нью-Гемпшир) відомого американського еколога – філософа Генрі Девіда Торо, результатом якого стала знаменита книга «Уолден, або Життя в лісі».

Також слід нагадати про Території суворої охорони, які виділяє МСОП. Зокрема, підкатегорія Іb (Wilderness Area) – Територія для збереження дикої природи. За визначенням МСОП, це велика незмінена або слабо змінена ділянка суші, де зберігся природний характер території. Вона повинна мати високу природну якість. Особливо важливим є те, щоб вона надавала можливості для усамітнення людей, які зрідка можуть насолоджуватися дикою природою, із використанням простих, тихих транспортних засобів, що не забруднюють довкілля.

Природно-заповідні території – святиня, місце для усамітнення та очищення від буденного бруду, суєти суєт. Там народжуються високі почуття, величне, вільне світосприйняття, там думка сягає найвищих вершин.

Заповідна природа має ще багато неусвідомлених людиною цінностей. Через неповноту та поверховість сучасних знань вони не можуть бути виявлені на цей час. Багато що у нашому житті апріорне, перебуває за межами людського досвіду. Однією з таких, ще не до кінця усвідомлених суспільством цінностей є гуманістична, властива природно-заповідним територіям.

Гуманістика гармонійного співіснування людини з природою, поняття гармонії (гармонійності) сьогодні наукою розроблені далеко ще не повною мірою, хоч гармонія людини з природою як напрям у філософії має більш ніж двохтисячолітню історію.

В естетиці («філософії мистецтва») гармонію розуміють як складову поняття краси. Це одна з найвиразніших естетичних категорій, яку трактують як найвищий рівень впорядкованого різноманіття [1]. Гармонійне співіснування людини та природного середовища, за словами вченого-географа В. Б. Сочави, є «співтворчістю людини і природи» [7].

Тисячі років людина з природою співіснували «у співтворчості», гармонійно, але не в усіх типах ландшафтів. Однак нині від згубного антропогенного впливу треба охороняти сприятливі й несприятливі для життя людини природні екосистеми. Де консенсус людини і природи?

Еталонами зазначеної «співтворчості» можуть бути парки-пам'ятки

садово-паркового мистецтва, як одна з природно-заповідних категорій України, і загалом парки (французького регулярного та англійського ландшафтного типів та ін.). Вони – зразки культурного ландшафту. У них твори архітектури, скульптури чи кераміки продумано поєднуються, наприклад, з куртинами підстрижених дерев, потічками з рукотворними меандрами тощо, тобто свідомо «вмонтовуються» у пейзаж місцевості, стаючи таким чином спільним витвором людини і природи. Можливо, за культурним ландшафтом – майбутнє цивілізації?

Природна краса, мистецтво є чинниками формування культурного ландшафту (його наукове трактування ще в 1920 році запропонував О. Шлютер), або культурного пейзажу, у якому наявні й візуально «прочитуються» антропогенні, штучно створені складові. Сучасна гуманістична концепція культурного ландшафту як ціннісної категорії передбачає визнання за ним цілісної природно-культурної системи, без якої людина не може відчувати себе гармонійною особистістю, здоровою не лише фізично, а насамперед духовно [1].

Мабуть, найправильніше буде вважати за можливе сумісне (гармонійне) співіснування двох основних екосистем сучасного біполярно організованого світу – дикої природи і культурного ландшафту як необхідної передумови «цефалізаційного» розвитку сучасної людини.

Література:

1. Гетьман В. І. Гуманістична цінність заповідних ландшафтів національної та регіональних екомереж України / В. І. Гетьман. // Екологічний вісник. – 2003. – № 1–2. – С. 5–7.
2. Гетьман В. І. Про збереження національної культурної і природної спадщини / В. І. Гетьман // Екологія довкілля та безпека життєдіяльності. – 2006. – № 3. – С. 10–16.
3. Гродзинський М. Д. Естетика ландшафту : навч. посіб. / М. Д. Гродзинський, О. В. Савицька. – К. : Видавничо-поліграф. центр «Київський ун-т», 2005. – 183 с.
4. Заповідна справа в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. М. Д. Гродзинського і М. П. Стеценка. – К. : Географіка, 2003. – 306 с.
5. Кто же наши предки? / «Экспресс», Париж. – «За рубежом», № 46 (1531), 1989. – С. 20.
6. Пащенко В. М. Теоретические проблемы ландшафтоведения / В. М. Пащенко. – К. : Наук. думка, 1993. – 283 с.
7. Сочава В. Б. Введение в учение о геосистемах / В. Б. Сочава. – Новосибирск : Наука, 1978. – 320 с.